

и интерфиксы, не продолжали свою традицию. Их функциональность - ответственность финалистов. Таким образом, хотя формирование суффиксных элементов является универсальным для разных языков, существуют типологические различия в их функциональности. Тем не менее, информационные возможности как на аналитико-флективных, так и на агглютинативных языках не ограничивались. То есть, несмотря на типологические различия языков, в их передаче информации нет неравенства. Таким образом, информация, принадлежащая разным языкам, может быть свободно переведена на другие языки. В этом смысле, обращаясь к результатам исследования морфологического словообразования азербайджанского и английского языков, можно сказать, что типологические различия между этими двумя языками не создают недостатка в информации. Напротив, внутренние возможности обоих языков позволяют свободно анимировать информацию, которая есть как сама по себе, так и на других языках.

Rəyçi: Professor M.İ. Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2021-ci il

UOT:80.

MƏTN VƏ İNFORMASIYA

Məmmədova Turan Mehman qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
Turanmemmedova1988@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə mətn və informasiya problemi öyrənilir. Mətn mühitində informasiyanın formalaşması, onun hansı dil vasitələri ilə verilməsi ardıcılığı izlənilir. Bəlli olur ki, cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin informasiya ilə əlaqəsi onun kommunikativ funksiyası ilə bağlıdır. Kommunikativ bütövlük informasiyanın formalaşması və ötürülməsinə imkan və şərait yaradır.*

*Müasir Azərbaycan dilində hər cür informasiya **predikativ (xəbərlilik) sintaktiv vahidlər vasitəsilə reallaşır.** Bu vahidlər predikativ əlaqə yaradırlar. Həmin əlaqə predmetlə onun hərəkəti arasında münasibəti təşkil edir. Həmin əlaqə cümlənin baş üzvləri arasında mövcud olur. Predikativ münasibət intonasiya və mətnlə də öz ifadəsini tapır. Mübtəda və xəbər arasındakı uyğunlaşma predikativ münasibətin təzahür vasitələrindən biri kimi çıxış edir. İzahedici xarakterə malik olan predikativlikdə informasiya nəyi isə təsdiq və inkar edə bilər. Həmin informasiya mətnində məzmunun gerçəkliklə əlaqələndirilməsindən ibarətdir.*

Məqalədə mətni informasiyanın formalaşma durumu 3 səviyyə üzrə təhlil olunur: 1) sürətin yuxarı neytral vəziyyəti, 2) orta neytral vəziyyət, 3) aşağı neytral vəziyyət. Bu vəziyyətlərdə mətni informasiya böyük həcmdən kiçik həcmə doğru inkişaf edir, tənzimlənir, eyni zamanda mətn və informasiya sıxılır. Burada semantik sıxılma hadisəsi müşahidə olunur. Şübhəsiz, bu məkanda informasiyanın semantik həcmi, tutumu qorunaraq saxlanılmağa çalışılır.

Mətnin informasiyasındakı fikir eksplisit (gizli) və implisit (açıq) ola bilər. Bu, mətndəki informasiyanın ifadə tərzləridir. Buna baxmayaraq bir sıra məsələlər mətnin öncəki konstruksiyalarına, situasiyalarına əsaslanılır. Bu, mətnin gedişində təsəvvür olunur.

Açar sözlər: *mətn, informasiya, mətni informasiya, mədəni-tarixi informasiya, linqvokulturoloji informasiya.*

Ключевые слова: *текст, информация, текстовая информация, культурно-историческая информация, лингвокультурная информация*

Key words: text, information, text information, cultural-historical information, lingvicultrology information

Mətn ərəb mənşəlidir, birləşmə deməkdir və möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr və abzaslar, periodlar birliyini, eləcə də ünsiyyət tamlığını, struktur-məna bütövlüyünü yaradır.

«Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır» (1, s.50)

Mənzərə, əhvalat, mətləb və s. mətninin informasiyasını təşkil edir. Beləliklə, mətn bu hadisələri, prosesləri əhatə edən informasiyanın daşıyıcısıdır. Mətn müəyyən informasiyanın məcmusundan ibarətdir. Mətn və informasiya məsələsi dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında əsas rol oynayır. Mətnə inikas olunan həyatı gerçəkliklərin qavranılması, ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi hər iki anlayışın birgə münasibətilə bağlıdır. Məs.: *«İndi səhərdir. Günəş çıxmaq üzrədir. Belə vaxt cəzaya, qətl işinə ehtimal az olduğundan zəngə ayrı məna verən, ümid də bəsləyənlər var idi. Elə bilirdilər ki, «bayrama üç gün qalıb, əfv-ümumi xəbəri gətiriblər»* (Mir Cəlal. «Dirilən adam» romanı)

Informasiyanın məzmunu müxtəlif mənalardan ibarət olur. Bu mətnə informasiyanın məzmunu zamanı ifadə edir. Həmçinin, informasiya şəxssiz cümlə ilə başlanır, tamamlıq budaq cümlə ilə bitir.

Başqa bir nümunədə də zaman məzmunu informasiyanın özəyini təşkil edir: *«Səhər, gün hələ uzaq dağların arxasından qalxmamış, cütçülərdən də qabaq, çəpərli, tozlu yollarla iki adam gedirdi. Onlar, kənddən məcburi uzaqlaşdırılan kimi, addımlarını yavaş-yavaş atır, arxadan çox müntəzir kimi tez-tez dönüb, dala da baxırdılar»* (Mir Cəlal. «Dirilən adam» romanı)

«Mətn, adətən müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu» (2, s.92)

Mətn, demək olar ki, müəyyən bir milli-mədəni kontekstdə mövcuddur, digər sözlə, mətn müəyyən dil-düşüncə mədəniyyəti dairəsində formalaşır və bu mədəniyyətin informativ yükünü və dəyərini inikas etdirir.

Biz informasiya əsrində yaşayırıq, informasiya insan həyatının mühüm hissəsidir, cəmiyyət, dövlət mühüm strateji resurslara (təbiət, insan, maliyyə və digər resurslar) malikdir. İnformasiya-insan fəaliyyətinin nəticəsidir, yeni texnologiyaların tətbiqidir. Müasir insan hər gün həyat və iş fəaliyyəti prosesində xeyli sayda informasiya ilə yüklənir. Dünyanın dərk edilməsi prosesində müxtəlif hadisələrin ətrafında fəaliyyətini davam etdirir.

Informasiya bütöv və sıxlaşdırılmış formada olur və bu quruluşda çatdırır. Hər iki formadan sıxlaşdırılmış forma daha əlverişlidir. Dil sistemi əlverişli, dəqiq, düzgün, yığcam informasiya vermək və onu intensiv, sürətli çatdırmaq gücünə malikdir. Nitq fəaliyyətində, kommunikativ situasiyada qənaətlə danışmaq, yazmaq nitqin ən vacib, əhəmiyyətli ölçülərindəndir.

Kollektivin məhsulu olan «Azərbaycan dilində mürəkkəb sintakik bütövlər» kitabında oxuyuruq: *«İnformasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətnə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi yəni mətn fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər»*.

Mütləq bitkinlik göstəricisi olan mətn, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Və mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı komponentlər arasındakı müxtəlif növlü semantik-grammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar verir».

İnformasiya qarşılıqlı əlaqəsinin növbəti elementi mətni qəbul edən və orada gedən söhbəti, yəni onun predmet səviyyəsini anlayın mətn qəbul edicisidir. Buna görə də mətn qəbul edicisinin mətni başa düşməsinin məqsədi informasiyanı əldə etmək və onu maddi və mənəvi həyatda istifadə etməkdən ibarət olduğunu qəbul etmək olar».

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil informasiyanın mətnötürücüsünün təfəkküründən mətnqəbuledicisinin təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir. Göründüyü kimi, bu informasiya mürəkkəb konfigurasiyalar formalaşdırən semantik tutumlardan ibarət mətnlərdə təşkil olunur» (3, s.210 (608 s.))

Mətn mühüm etnoqrafik və mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısı sayılır. Məs.: İbrahim kişi nağıl edirdi ki, bir dəfə payız fəsli ova çıxıbmiş. Qoşalulləsini və kəmrini götürüb tezdən Diridağa yola düşür. Bu dağ kənddən çox aralı, Xan Arazın sol sahilində yerləşir. Bir neçə saatdan sonra o, dağa çatıb ov etməyə başlayır. Dağın yamaclarında xeyli gəzir. Bir neçə kəklik, turac vurur, dovşan da ovlayır. Nəhayət, ovları torbaya yığb rahatlayır...» (Sarıcallı B. Qaçaq Abbas Bakı, «Elm və təhsil», 2014)

Mətn informasiyanı təqdim etmə formasıdır. Mətni informasiyada məlumatlar hər hansı bir söyləmə, eyni zamanda şifahi formada da verilir. Yüksək səviyyəli yazılı mətn - ardıcıl, məntiqi simvolları müəyyənləşdirir. Mətnə məxsus informativlik əlamətinin zənginliyi həmin simvollar vasitəsilə müəyyənləşir.

Kommunikativ mövqedən çıxış edərək mətnin informasiya bağlılığını şərh etmək olur. Bu cür yanaşma göstərir ki, mətn –nitq əsəridir, məzmunla əhatə olunan və qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət sferasında adresata istiqamətlənir. «Hər bir mətn dilin sistemini formalaşdırır, eyni zamanda hər mətn vahiddən ibarətdir» (M.M.Baxtin). «Mətn başlıca olaraq, insanın sözünü və düşüncəsini həyata keçirir, yəni insanın təcrübəsini ifadə etdirir» (Y.S.Stepanov). «Mətn kommunikasiya formasıdır. Mətn mühüm linqvistik kateqoriyadır. Mətnin üslubiyyəti aşağıdakı sualları cavablandırır: « Kim, nə və hara haqqında məlumat verilir, hansı məqsəd üçün informasiya ötürülür? İnformasiyanı, mətni yaradan hansı vasitələrdir? Müasir linqvistika elmi mətnə nitqin bir vahidi kimi baxır, bu, elmlərarası səciyyə daşıyır. Mürəkkəbləşmiş kommunikatıv məkan danışanın ünsiyyət kompetensiyasını təşkil edir. Kommunikasiya-informasiyanın ötürülməsi prosesidir, bunun gerçəkləşməsi üçün müxtəlif vasitələr vardır. Həmin vasitələr iki qrupa ayrılır: 1) kütləvi informasiya vasitələri və 2) şəxsiyyətlərarası kommunikasiya vasitələri. Kütləvi kommunikasiya vasitələri: radio, televiziya, nəşriyyat və s. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada telefondan, mobil əlaqədən, internetdən və s. istifadə olunur. İnformasiya verbal (sözlü) formada çatdırılır. Şifahi və yazılı şəkildə. Mətn universal vasitələrdən ibarətdir, kütləvi kommunikasiya, həmçinin də şəxsiyyətlərarası sistemlərdə istifadə olunur. Kommunikativ aktdan müxtəlif məqsədlər güdülür: informasiya, təhrikətmə, affektiv məqsədlər. İnformasiya məqsədi üçün mətnə ifadə olunan fikri əldə etməkdən ötrü müəyyən təşəbbüs göstərilir. Burada başlıca məqsəd adresata bir sıra informasiyaların ötürülməsidir. İnformasiyadan yeni bilik əldə olunur. Təhrikədicilə məqsəd mətnə əmr xarakterlidir. Affektiv məqsəd mətnə emosional və təsir sferasının gücünü artırır. Mətnə sözün təbiəti intensivləşmiş forma olur. «Mətn fikrin və qrammatik əlaqənin birliyidir, nitq vahidlərinin- söyləmin, yuxarıfrazə vahidlərinin (prozaik strof), fraqmentlərin, bölmələrin və s. məntiqi ardıcılığı və bağlılığıdır» (Q.Solqanik). «Mətn- bu dil ifadələrinin fikir etibarilə yaranmasıdır» (D.S.Lixaçev). Mətnə nitqdə olan fikri fəaliyyət, subyektin cavab fəaliyyəti əhatə olunur. Mətn- dil sisteminin reallaşma vasitəsidir. Mətni təyin etməyin çətinliyi də burasındadır. Çünki dilin reallaşması vasitələri çoxluq təşkil edir. İnsanlıq hər zaman bu formaların içərisində yerləşir, mətn vasitəsilə fiksasiya olunur, qorunub saxlanılır. Texniki nailiyyətlər qarşılıqlı əlaqənin yeni formalarını (display, massmediya) və yeni tip mətnləri üzə çıxarır. Dilin tarixi inkişafı göstərir ki, yeni texniki vasitələr yeni növ nitqi (faktuaralar) doğurur. İnternet-kommunikasiya bu növlərdəndir. Bu, nitqin ekstensiv genişlənmə formasıdır: şifahi nitq+ yazılı nitq. İnternet-əlaqə - müasir Azərbaycan dilinin funksional görünüşüdür. İnformasiya gldə etmək üçün mətnə antroposentrik yanaşmaq lazım gəlir. Mətnin şərhində müəllif və oxucu mövqeyi, insan amili dünyanın şəxsi həyatin təcrübəsi və sosiallaşması üst-üstə düşür. Mətnin linqvistik və informativ təhlilinin baza anlayışı_ mətnin dərk olunması və interpretasiyasıdır. Mətnin qavranılması - bu proses mətnin fikir tərcüməsi,

başqa formada və onun örtülü olmasıdır. Ola bilsin ki, bu prosesdə məna kompressiya olunur (sıxılır), nəticədə minimətn (kiçik mətn) formalaşır, mətnin başlanğıcında (referat, annotasiya və s.) açar sözlər seçilir.

İnterpretasiya - kodladırma fikrin, mənanın dekodlaşmasıdır. Beləliklə, mətn adətən eyni zamanda fəaliyyətin (müəllifin) nəticəsidir və fəaliyyət üçün (oxucu- interpretator) məzmunun ortaya çıxması prosesidir. Hər bir mətn bu terminologiyayı əxz edir: mətnin məzmun planı, mətnin ifadə planı. İ.Kayqorodova yazır: «Yazılı mətni informasiyanın xarakterinə görə də təsnif etmək olar. İnformasiya- yüksək məlumatdır, nominativ (adlandırma) xarakterli söz birləşmələri və cümlələrlə formalaşır, faktlar barədə yaxud cümlələrin birliyi ilə (mürəkkəb sintaktik bütövlərlə) əmələ gəlir. İnformasiya mətnin əsas əlaməti və baza kateqoriyasıdır, özünəxas pragmatik adlandırmadır. Mətnə 3 cür informasiya fərqləndirilir: 1) faktual-məzmun (məhiyyət), 2) konseptual məzmun (məhiyyət); 3) mətnaltı məzmun (məhiyyət). 1-ci keçmişdə qalan faktlar, hadisələr haqqında məlumatdan ibarətdir. Faktual informasiyanın təbiəti eksplisitdir, həmişə verbal vasitələrlə ifadə olunur. 2-ci də informasiyada məlumat oxucu ilə individual-müəllif dərketməsi arasında, hadisələr arasında, anlama və səbəb-nəticə əlaqəsi və xalqın həyatında əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Belə informasiya yaradıcıdır. Bu cür informasiya estetik-bədii xarakterə malikdir. Bəzən də bu informasiya məişət səciyyəlidir. Bu kompleks anlayışdır. 3-cü örtülü, gizli informasiyalardan ibarətdir. Mətnə dil vahidləri assosiativ və konnotativ mənaları meydana gətirir. Nitq kommunikasiyası belə informasiyanın formaslaşması və inkişafında mühüm rolə malikdir» (4, s.19-20)

Mətn mədəni informasiya xəzinəsidir, cəmiyyətin, bədii ədəbiyyatda iştirak edən obraz və personajları xarakterik tərəflərini ifadə edir. Məs.: «Nəhayət, Demokrit özünü büsbütün inandırdıqdan sonra, o, yeni əsərini, özünün dövlət və ictimai həyat haqqındakı konsepsiyasını yazmağa başladı. «Nağıllarda qalan həyat» adlanan buy azı daha canlı, geniş və bədii idi. Hətta müəyyən qədər nəsr əsərinə bənzəyirdi. Ancaq dərinliyinə, fikirlərin ardıcıl düzülməsinə və nəhayət, bütövlüyünə, forma kamilliyinə gəldikdə misilsiz idi. O, bu dəfə də əsərinin necə qarşılacağını ürək döyüntüsü ilə gözlədi. Ancaq xışbəxtlikdən bu dəfə də əsər nə tənqiddin, nə də oxucuların diqqətini cəlb etdi» (Əlisə Nicat. Qəbilə başçısı)

Mətnə informasiyanı bir-birini əlaqələndirən vasitələr, yəni mətn vahidləri yaradır. «Burada danışan-dinləyən, deyən-əşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri- presuppozisiya da mövcud olur» (5, s.9 (29 s.))

Mətn linqvistikasından yazanlar «**mətn və informasiya**» məsələsinə öləri toxunmuşlar. Əlbəttə, bu məsələnin də dərinədən tədqiqi mətnin təbiətinə daha dərinədən baş vurmaqla nəticələne bilər. Mətn və informasiyanın qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi əsas etibarilə həm struktur (formal), həm semantik (məzmun) və həm də kommunikativ (funksional) faktorlarla birbaşa əlaqədardır. «*Linqvokulturoloji informasiya vahidi kimi mətnin bütövlüyünü və mənasını dilçilik, sosiokoqnitiv və etnokulturoloji əlamətlərin kompleksi təmin edir. Həmin əlamətlər arasında ilk növbətə mətnin reallaşmasının dil vasitələri maraqlandırır*» (6, s.4 (49 s.))

Mətn və informasiya məsələsinin aydınlaşmasında öncə *mətni gerçəklədirən dil vasitələrinin* üzərində dayanmaq lazım gəlir. Çunki informasiya həmin vasitələrdən asılıdır. Tədqiqatlar mətni gerçəkləşdirən, ortaya çıxaran dil vasitələri sırasına «adlar vasitəsilə ifadə olunan anlayışları» (7), «feili koqeziyanı (bağlılığı, əlaqəni)» (8), eləcə də, «müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiriciləri» (9) aid edirlər.

«Mətn və informasiya» məsələsində mətnin mövzu seçimi, ideyası, həcmi nəzərə alınır. «*Mövzu seçimi və onun hansı həcmdə reallaşması, sıxılması yaxud bütöv şəkildə*

təqdimi, bu istiqmətdə sintaktik konstruksiyalardan pixoloji yöndə nə cür istifadə olunmasını da şərtləndirir» (10, s.22)

«Mətn və informasiya» ilə bağlı başqa bir fikir də maraqlıdır: «*Bədii mətnləri interpretasiya edərkən onun informasiya tərəfinə baxmaq mütləq lazımdır» (11., s.113)*

Bədii mətnin pragmatik potensialında onun informasiya tutumu mühüm yer tutur. İnformasiya pragmatik tərəflə daha aydın ötürülür.

Mətn və informasiya məsələsində mətnin formal və məzmun vahidlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Ona görə ki, mətni təşkil edən formal vahid kimi təkrarların, sinonimlərin, paralelizmin, məzmun vahidlərinin sıxlaşdırılması bir mühüm iş kimi qarşıda dayanır.

Mətn və informasiya məsələsində müəllif intensiyasının (niyyət və məqsəd) vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə N.Bolotnova yazır: «İnteqrativlik mətnin bütün informasiya strukturunun sintezə- müəllif intensiyası ilə təşkil olunan məzmun planının həyata keçirilməsinə sistemli şəkildə yönəlmə deməkdir. Mətnin informativ bütövlüyünə aparan yol onun elementlərinin bağlılıq kateqoriyası əsasında inteqrativliyindən keçir. (12, s.143) Bu cür inteqrativliyi, yəni mətnin inteqtasiyasını informasiya yerinə yetirir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, mətnə informasiyanın (məlumatın) sıxlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnformasiyanın sıxlaşdırılması, öncə, mətnə nə verir? Mətnəki dərkətməni asanlaşdırır. Mətnə özünə yer etmiş idrak prosesini sürətləndirir.

Mətnə informasiyanın sıxlaşdırılması prosesi məqsədəuyğun aparılmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, sıxlaşdırılan hər hansı bir məlumat, mətnin sadəcə olaraq ixtisarından ibarət olmasın. Sıxlaşdırılan bu və ya digər məlumat mətnə aid lüzumsuz təkrarlar, əhəmiyyətsiz elementlər hesabına olmalı və beləliklə, sintaktik nəzəriyyənin və təlimin tələblərini yerinə yetirməlidir.

Mətnə informasiyanın ötürülmə və təsirinin artırılması məsələsi aktualdır. Belə ki, aktuallaşma zamanı heç də mətnə olan üzvlərin hamısı informasiyanı eyni dərəcədə çatdırmır. Ötürülən məlumat verilən mətnin strukturunda mövcud olan pozisiya ilə sıx bağlıdır, çünki mətnyaradan üzvlər və vasitələr bir-birindən fərqlidir, onlar bir növ informasiyanı ötürən və qəbul edəndən asılıdır. Burada frazabaşlangıcı- ifadə xüsusi rol oynayır.

Əlbəttə, informasiya (məlumat) axını, istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə maksimal vahidlərlə müqayisədə minimal vahidlərlə tez, sürətlə çatdırılır. İnformasiyanın maksimal semantik həcmi çox olur.

Müasir Azərbaycan dilində hər cür informasiya **predikativ sintaktiv vahidlər vasitəsilə reallaşır**. Bu vahidlər predikativ əlaqə yaradırlar. Həmin əlaqə predmetlə onun hərəkəti arasında münasibəti təşkil edir. Məsələn: Günəş yavaş-yavaş dağlara sarı əyilirdi. (Ə.Nicat) Bu cümlədə «günəş əyilirdi» predikativ sintaktiv vahiddir. Payız günəşi son şəfəqlərini səxavətlə yayırdı. (Ə.Nicat) Bu cümlədə də predikativ vahid «payız günəşi yayırdı» əlaqəsidir, informasiya bu vahid vasitəsilə ötürülür.

Mətnin içərisində işlənən söz birləşmələri, daha doğrusu, feili tərkiblər də predikativ əlaqə quraraq informasiyanı təmin edirlər. Məsələn üçün: Şikayətçilər oraya çatanda yağış altında, qapıda çox adam var idi. (Mir Cəlal)- cümləsində «şikayətçilər çatanda» tərkibi predikativ əlaqənin nəticəsi olaraq özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir və informasiyanı təşkil edir. Digər bir cümlədə də «Qədir danışanda» predikativ vahidi başqa bir informasiyanı verir: «Qədir başına gələnləri məhbuslara danışanda hamı suya dönmüşdü. (Mir Cəlal) Sonuncu cümlədə informasiyanın məzmunu Qədirin başına açılan hadisələrdən ibarətdir. Bizə elə gəlir ki, informasiya verməkdə feili tərkiblər mühüm rol oynayır. Bunlar mətnə zəngin məna xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada informasiyanı mətnə müəllif niyyətindən asılı olaraq feili tərkiblərin sinonimliyi də yerinə yetirə bilər. «Tərkiblərin sinonimliyindən danışarkən

göstərmək lazımdır ki, burada tək-tək sözlərin dəyişilməsi deyil, eyni zamanda həmin sözlə ifadə olunan qrammatik münasibətin dəyişməsi də əsasdır» (12, s.28 (279 s.))

Mətni informasiyalar müxtəlif mənalara bildirir. Məsələn, obyektiv-fəlsəfi zaman haqqında informasiya: Gün qərbə doğru əyləndən sonra yuxarıdakı boz dağlardan xəfif meh əsdi. (İsmayıl Şıxlı); Polis körpünü keçib getdikdən sonra Bıqlı ağa təkrar onun ardınca düşdü. (S.Vəliyev)

Burada *–dıqda və-anda* morfoloji göstəricili feili bağlama birləşməsinə sonra qoşması artırılaraq tərkibin ilkin mənbəyindəki zamanın əsas feildəki işin vaxtından öncə baş verdiyini göstərir.

Mətni informasiya aşağıdakı vəziyyətlər səviyyəsində formalaşır: 1) sürətin yuxarı neytral vəziyyəti, 2) orta neytral vəziyyət, 3) aşağı neytral vəziyyət. Bu vəziyyətlərdə mətni informasiya böyük həcmdən kiçik həcmə doğru inkişaf edir, tənzimlənir. Burada semantik sıxılma hadisəsi müşahidə olunur. Şübhəsiz, bu məkanda informasiyanın semantik həcmi, tutumu qorunaraq saxlanılmağa çalışılır.

Nəhayət, belə bir yekun fikrə gələ bilərik ki, bu cür təhlilin nəticələrinə informasiya nəzəriyyəsi aparatı tətbiq oluna bilər ki, onun da köməyi ilə həm mətnin struktur təşkilinin, həm də strukturda ehtiva olunan məna informasiyasını kəmiyyət baxımından qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

- 1.Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi. _ Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU-nun nəşri, Bakı, 1976?
- 2.Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998
- 3.Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Bakı, Mütərcim, 2012
- 4.Кайгородова И.Н. Лингвистический анализ текста. Учебное пособие. Изд-во дом «Астраханский университет», 2015
- 5.Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2018
- 6.Cəfərova L. M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2013
- 7.Бахтин М.М. Проблемы текста. Вопросы литературы. 1976, № 10
- 8.Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. М., 1955
- 9.Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Mütərcim, 1998
- 10.Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М., Изд-во МГУ, 1988
- 11.Интерпретация художественного текста\ Под ред. М.И.Гореликовой. М., 1984
- 12.Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. М., 2007
- 13.Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə seminar materialları. (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1975

Bədii ədəbiyyat:

- Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 499 s.
İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, 1987
Əlisə Nicat. Qəbilə başçısı. Pövestlər və hekayələr. Bakı, Yazıçı, 1987. 296 s.
Sarıcallı B. Qaçaq Abbas. Bakı, «Elm və təhsil», 2014

ТЕКСТ И ИНФОРМАЦИЯ

Маммадова Туран Мехман

Резюме

В статье исследуется проблема текста и информации. В текстовой среде отслеживается формирование информации, последовательность ее передачи. Ясно, что

связность предложений вокруг определенной идеи приводит к формированию текста. Связь текста с информацией связана с его коммуникативной функцией. Коммуникативная целостность создает возможности и условия для формирования и передачи информации.

В современном азербайджанском языке все виды информации реализуются через **предикативные (информационные) синтаксические единицы**. Эти единицы образуют предикативную связь. Эта связь - это связь между объектом и его действием. Эта связь существует между основными частями предложения. Предикативное отношение также выражается в интонации и тексте. Соответствие между предметом и сообщением - одно из средств проявления предикативного отношения. В объяснительном прогнозе информация может что-то подтверждать или опровергать. Эта информация состоит из привязки содержания текста к реальности.

В статье анализируется состояние сформированности текстовой информации на 3-х уровнях 1) верхнее нейтральное положение скорости, 2) средне нейтральное состояние, 3) низкое нейтральное состояние. В этих ситуациях текстовая информация развивается из большого объема в малый, регулируется, и в то же время текст и информация сжимаются. Здесь наблюдается феномен смысловой компрессии. Несомненно, он стремится сохранить смысловой объем и емкость информации в этом пространстве.

Мысли в текстовой информации могут быть (скрытыми) и неявными (открытыми). Это способы выражения информации в тексте. Тем не менее, ряд вопросов основан на предыдущих построениях и ситуациях текста. Это воображается по ходу текста

TEXT AND INFORMATION

Mammadova Turan Mehman
Summary

The text and information are studied in the article. The formation of information and which language the application sequence by are followed in the text environment. It is obvious that the relating union of the sentences around some thought cause to be created the text. The relation of the text with information is connected with it's communicative function. The communicative integrity of the formation creates opportunity and condition to transmission and formation.

All kinds of information is realized via predictive syntactical units in modern Azerbaijan language. These units create predictive connection. The same connection organizes the relation between the subject and it's action. That connection exists between the main members of the sentences. Predicative attitude is also expressed in intonation and text. The adaptation between the subject and predicate acts as one of manifestation of predicative relationship methods. The explanatory information in predicate can confirm or deny something. That information consists of coordination with the reality of content in the text. The formation case of information of the text in article is analyzed on 3 levels.

1. Upper neutral position of speed.
2. Average neutral position.
3. Low neutral position.

In this cases the information improves and regulates the text towards a small volume from a large one. At the same time the text and information are compressed, and this semantic pressing is observed. Undoubtedly, in this space the semantic volume and capacity of information has been trying to preserve.

The idea in the information of the text can be explicit and implicit. This is expression style of information in the text. However, a number of issues are based on previous constructions, and situations of the text. And this is imagined. In the course of text.

Rəyçi: prof. İsmayıl Kazımov

Azərbaycan dili kafedrasının 09 dekabr 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 dekabr 2021-ci il

UOT:81.

FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN MƏDƏNİ NİTQDƏ ROLU

Məmmədzadə Almaz Temur qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[*almazmamedzade@yahoo.com.tr*](mailto:almazmamedzade@yahoo.com.tr)

Xülasə: *Məqalənin adı “Frazeoloji vahidlər və onların mədəni nitqdə rolu”dur. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər məzmununa görə 4 qrupa bölünür. Bu qruplar içərisində peşə-sənət frazeologiyasında aşpazlıq frazeologiyası xüsusi yer alır. Aşpazlıq frazeologiyası üzərindən frazeoloji vahidlərin bu və ya digər qrupa hansı əsasla daxil olduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, birləşmənin aparıcı sözü və ya frazeoloji vahidin ifadə etdiyi vahid mənə əsasında frazeoloji vahidlər müvafiq məzmunu görə qrupda birləşir. Bu vahid məzmunun yaranması üçün komponentlərin tərkibindəki leksik vahidlərdə ilkin mənanın nə dərəcədə uzaqlaşması ilə bağlanılır. Məqalədə frazeoloji vahidlərə aid nümunələr deyilən fikirləri təsdiq edir. Frazeoloji vahidlərin bir dil vahidi kimi dildəki mahiyyəti açıqlanır. Frazeoloji vahidlər söz ilə müqayisədə bir dil vahidi olaraq məfhumları əks etdirə bilməsi haqqında bəhs edilir. Söz və məfhum qarşılaşdırılması aparılır və sözün mahiyyətinə nəzər yetirilir. Söz ilə frazeoloji vahidin müqayisəsində onun mənə ifadə etməsinə görə ikinci dərəcəli nominasiya vahidi olduğu göstərilir. Məqalədə frazeoloji vahidlərin nitqdəki rolu haqqında danışılır. Mədəni nitqə verilən tələblərə uyğun frazeoloji vahidlərin nitqdəki rolu nəzərə çatdırılır. Frazeoloji vahidlər mədəni nitqə verilən tələblər üzrə işləkliyin xüsusiyyətləri göstərilir. Frazeoloji vahidlərin nitqin formaları üzrə işləklilik tezliyi izah olunur. Nitqin tipi və nitqin ifadə tərzində frazeoloji vahidin yeri göstərilir.*

Açar sözlər: *mədəni nitq, aşpazlıq frazeologiyası, aparıcı söz, frazeoloji vahidin nitqdə işləkliyi, peşə-sənət frazeologiyası, məzmunca qruplaşdırma, ekvivalentlik.*

Ключевые слова: *культурная речь, кулинарная фразеология, ключевое слово, активность фразеологизма в речи, профессиональная фразеология, группировка по содержанию, эквивалентность.*

Keywords: *cultural speech, culinary phraseology, leading word, activity of phraseological unit in speech, professional phraseology, grouping by content, equivalence.*

Frazeologiya dilçiliyin bir şöbəsi olaraq frazeoloji vahidlərdən bəhs edir. Frazeoloji vahidlər dilin leksik vahidləri kimi ədəbi dildə işlənir. Frazeoloji vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilən bir dil vahididir. Həm frazeoloji vahidlər, həm də leksik vahidlər dilin əsas vasitələri olaraq nitqdə canlılıq yaradır. Onun haqqında bir neçə fikir yürüdə bilərik. Azərbaycan dili genaloji bölgədə türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinə dair fikirlər türk dilli xalqların dil vahidlərinin müqayisəli öyrənilməsinə faydalıdır. Frazeoloji vahidlər də sözlər kimi dilin inkişafının, zənginliyinin göstəricisidir. Hər bir millətin özünün düşüncə tərz, dünyagörüşü, adət-ənənələri, inancları, məişəti və s. vardır. Onların keçdiyi tarix, digər xalqlarla mədəni əlaqələr dilə öz təsirini göstərir və orada əks olunur.